

Yunus Emre'nin Şiirlerinde Vahdet-i Vücûd İnancı Bağlamında Evren, Yeryüzü ve İnsan İlişkisi

Hatice Aycan AYDOĞAN*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Received: 11 Mart 2022 / 11 March 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 18 Nisan 2022 / 05 April 2022

(Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır.)

Öz: Türk dilinin büyük ustası ve Türk tasavvuf edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Yunus Emre, dinî-tasavvufî düşünceleri, insana bakış açısı ile günümüzde de varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Yaklaşık yedi yüz elli yıllık bir geçmişten günümüze seslenen Yunus Emre'nin şiirlerinde hayata ve insana bakış açısını ortaya koyan pek çok düşünce yer almaktadır. Onun şiirlerinde öne çıkardığı insan-ı kâmil anlayışı, vahdet-i vücûd felsefesi, teklik ve birlik bilinci evrensel olarak tüm insanlığı ilgilendiren ve yüzyıllarca düşündüren konular olmuştur.

Çalışmanın amacı, kökeni antik zamanlara kadar giden evrensel bir konuyu, evren-insan ilişkisini Yunus Emre'nin şiirlerinden yola çıkarak incelemektir. İnsanın, özellikle de insan-ı kâmilin, önemli bir özelliği âlem / evren / yeryüzü ile olan ilişkisi olmuştur. Maddî ve manevî âlemlerle, bu iki âlemi meydana getiren unsurlarla ilişkisi doğrultusunda insanı şiirlerinde konu edinen Yunus Emre, dünyada ve evrende asıl varlık amacının ne olduğu konusunda insanlığı uyandırmayı amaçlamıştır. Çalışmada, Yunus Emre'nin şiirlerinde örtülü veya açık bir şekilde yer alan telkinleri, evren- insan-ı kâmil özdeşliği konusundaki düşünceleri beyitlerden hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yunus Emre, tasavvuf, insan-ı kâmil, âlem-i sağîr, âlem-i kebîr

In the Context of the Belief of Unity in the Poems of Yunus Emre Universe, Earth and Human Relationship

Abstract: Yunus Emre, the great master of the Turkish language and one of the most important figures of Turkish Sufi literature, continues to exist today with his religious-mystical thoughts and perspective on humanity. There are many thoughts that reveal his perspective on

* Beykent Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
e-posta: aycanaydogan@beykent.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-6633-8106

life and human beings in the poems of Yunus Emre, who has spoken from a past of approximately seven hundred and fifty years to the present. The understanding of the perfect human being, the philosophy of unity of existence, the consciousness of unity and unity, which he put forward in his poems, have been issues that concern all people universally and make them think for centuries.

The aim of the study is to examine a universal subject, the universe-human relationship, which goes back to ancient times, based on Yunus Emre's poems. An important feature of man, especially the perfect human being, has been his relationship with the universe/universe/earth. Yunus Emre, who takes human as a subject in his poems in line with his relationship with the material and spiritual realm and the elements that make up these two realms, aimed to awaken humanity about what the main purpose of existence is in the World and in the universe. In this study, it has been tried to reveal his thoughts on the identity of the universe-perfect human being, which are hidden or overt in his poems, based on the couplets.

Keywords: *Yunus Emre, mysticism, the perfect human, microcosm, macrocosm.*

1. Giriş

Türk dilinin ve Türk edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Yunus Emre, sadece Türkiye sınırları içerisinde değil dünya çapında da önemli bir değerdir. O; şiirlerinde yer alan tasavvufî düşünceleri, insana ve hayata bakış açısıyla insanları iyiye, doğruya ve hakikate yönlendirmeyi amaç edinmiştir. Bu amaç doğrultusunda, kullandığı sade ve samimî Türkçe ile dilden dile yayılmış ve fikirleri insanlar arasında güçlü bir şekilde kabul görmüştür. Yunus Emre, aynı zamanda, tasavvufî alana ait terimlere - Mevlâna, Ahmet Yesevî ve diğer büyük mutasavvıflar gibi- insanların idrak seviyesi ve hakîkât bilgisine göre şiirlerinde yer vermiştir.

1.1.Yunus Emre'nin Hayatı ve Eserleri

Yunus Emre'nin tarihî kişiliği ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Nerede ve hangi tarihte doğduğu, nerelerde yaşadığı ve bulunduğu, mezarının nerede olduğu, medrese eğitimi alıp almadığı gibi konularda görüş ayrılığı vardır. Yunus Emre'yle ilgili bilgilerin çoğu menakıpname türü bazı eserlerdeki rivayetlere, şairin kendi eserlerinden çıkarılmaya çalışılan ipuçlarına dayanmaktadır.

Yunus Emre'nin menkıbevî hayatı ile ilgili bilgiler “Velâyetnâme-i Hacı Bektaş Velî”de bulunmaktadır. Bektaşî geleneğine göre Yunus Emre, Sivrihisar kazasına bağlı Sarıköylüdür. Ayrıca, kaynaklarda belirtildiğine göre, Yunus Emre, 13. yüzyılın ikinci

yarısında ve 14. yüzyıl başlarında Orta Anadolu’da yaşamış bir Türkmen dervişidir ve zamanla şeyhlik derecesine yükselip zaviyeler kurmuştur. Yunus Emre’nin mezarının nerede olduğu konusu da tartışmalıdır. Anadolu’da Yunus Emre’ye izafe edilen pek çok mezar bulunmaktadır. Bunların bazıları makamdır (Banarlı, 1998: 327; Gölpınarlı, 2008: 51-52; Köprülü, 2003: 220-226).

Yunus Emre’yi Türk edebiyatı tarihi içerisinde ilk defa inceleyen ve edebiyat dünyasına tanıtan kişi olan Fuad Köprülü, Yunus Emre’nin tasavvufî kişiliği ve edebî şahsiyetinden bahsettiği “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı eserinde şu bilgileri vermektedir:

“Yûnus Emre, şeyhinin en tanınmış halifesi idi ve şeyhinin ölümünden sonra, onun dervişleri, Yûnus’un etrafına toplanmışlardı. Daha sağlığında menkabeleri bütün Anadolu’ya yayılan Yûnus Emre, böylece epeyi bir zaman yaşayarak, birçok ilâhîler, nutuklar yazdıktan ve onların halk arasında yayılmasını gördükten sonra H. 707 (M.1307- 1308) tarihini takip eden seneler esnâsında öldü.” (2003: 255-256)

Bektaşî geleneğinde ümmî bir derviş olarak gösterilen Yunus Emre’nin eğitilmiş olup olmadığı konusu da tartışmalıdır. Köprülü (2003); Şakâyık Tercümesi, Âşık Çelebi Tezkiresi gibi kaynaklarda Yunus Emre’nin ümmî bir derviş olarak gösterildiğini belirtmiştir. Öte yandan Yunus Emre’nin evliyâ ve enbiyâ menkıbelerini, eski İran mitolojisini, hatta o devir ilminin umûmî telâkkîlerini iyi bildiğini gösteren birtakım işaretlerin şiirlerinde yer aldığına dikkat çekerek Yunus Emre’nin halk içerisinde yetişmiş, halka hitap etmiş olmakla birlikte ümmî olmayabileceğini de ifade etmiştir.

Yunus Emre’nin bilinen iki eseri vardır. Didaktik bir eser olan ve Yunus Emre’nin müşîd olduğu izlenimini veren Risâletü-n Nushiyye isimli mesnevî ve Yunus Emre’nin onu ölümsüzleştiren şiirlerinin toplandığı Dîvân’dır. Yunus Emre Dîvânı’nın belirli kütüphanelerde ve hususî ellerde çok sayıda yazma nüshaları bulunmaktadır. Elde bulunan bu dîvânlardaki bütün şiirlerin Yunus’a ait olmayabileceği de kabul edilen bir gerçektir (Banarlı, 1998: 334).

1.2.Yunus Emre’nin Şiirlerinde Yer Alan Tasavvufî Düşünceler

Yunus Emre, şiirlerinde vahdet-i vücûd felsefesi, insan-ı kâmil düşüncesi, teklik ve birlik bilinci, İslâmî ahlak ve esaslar, dinî şahsiyetler, önder ve örnek bir kutsal şahsiyet olarak Hz. Muhammed, tasavvufa ait dört kapı- kırk makam olgusu gibi pek çok dinî ve tasavvufî konuyu işlemiştir. Öte yandan kozmik âlem, köy yaşamı, devrin

sosyal yapısı, tabiat unsurları gibi konulara da şiiirlerinde yer veren Yunus Emre, bu konular bağlamında da insanın İlâhî Hâkikât karşısındaki durumu, maddî ve manevî âlemlerdeki konumu ve önemi konularında telkinde bulunmaya devam etmiştir.

Vahdete aşk ile ulaşmaya çalışmak, senlik-benlik ikiliğine düşmeyerek tüm âleme birlik (vahdet) içerisinde bakmak, yetmiş iki milleti bir görmek, her şeyin Hakk'tan geldiğini bilerek cümle âleme sevgiyle bakmak, gönül incitmemek, gönüller yapmak, dünyanın geçici ve bir hayâl olduğu bilinciyle dünyevî unsurlardan gönlü tümüyle temizlemek, nefis ile mücadele içinde olmak, aşk yoluna ikrâr vererek girmek, tam bir teslimiyet içerisinde bulunmak Yunus Emre'nin şiiirlerinde ortaya koyduğu tasavvufî anlayışa ait durumlar olmuştur.

2. Yunus Emre'nin Şiiirlerinde Vahdet-i Vücûd İnancı ve İnsan-ı Kâmil Düşüncesi

Tasavvufî anlamıyla '*Allah'tan başka bir var bilmemek, tanımamak ve bütün varlıkları, onun varlığında yok bilip onun varlığıyla var olmak*' demek olan tevhîd, mutasavvıflar tarafından üzerinde fazlaca durulan konulardan biridir. Buna göre, gerçek varlık olarak sadece Tanrı varlığı vardır. Buna bağlı olarak her şey ancak "izâfî" olarak vardır; her şey izâfî bir varlıktır. Bütün var olanlar onun varlığından zuhur etmiştir. Geçici olarak bir surete bürünen ve geçici bir varlık kazanan her şey yine O'na dönecektir. Mutasavvıflar için yalnız "birlik" ve "teklik" vardır. Bir'den başkası yoktur. Buna göre Vahdet-i vücûd inancı, her şeyde Tanrı'nın kudretini, kuvvetini, birliğini, sıfatlarını görmek; her şeyin onun varlığıyla kaim olduğunu ve bütün varlıkların onun ezeli ve ebedî varlığına nazaran bir gölgeden başka bir şey olmadığını kabul etmektir (Gölpınarlı, 2012: 55-61; Uludağ, 2005: 359).

Pek çok İslâm mutasavvıfı tarafından açıklanan ve Muhyiddin-i Arabî (ö.1240) tarafından sistemleştirilen Vahdet-i vücûd telakkisi, Yunus Emre tarafından da benimsenmiştir (Tatçı, 2008a: 278). Vahdet bilincine sahip olan yani O'ndan başka bir varlık, bir vücûd ve bir hakîkât olmadığını idrâk eden Yunus Emre, çoklukta birliği, birlikte de çokluğu görür. Var olan sadece Hak ve O'nun tecellileridir. Dîvân'da da Vahdet-i vücûd, Tevhîd düşünceleri yoğun bir şekilde işlenmiştir:

Tevhîd imiş cümle 'âlem tevhidi bilendür Âdem
Bu tevhidi inkâr iden öz cânına düşmânımış (125/6)

Ezelî bu ‘ışkı ben bu mülke sürüp geldüm
Biridüm anda şekszüz uş yine bire geldüm (178/1)

Geçdüm hod-bîn ilinden el çekdüm dükelden
Ol ikilik bâbindan birlige bitüp geldüm (181/3)

Vahdet makamını idrak eden Hak âşığı için sen-ben ayrımı yoktur. Çünkü Hak sırrına erme yolunda sahip olunan birlik bilincinde ikilik ve zıtlık düşüncesi yer almaz. İnsan da insan-ı kâmil olma yolunda senlik-benlik ayrımından geçmeli, kendisinde bir benlik yaratacak olan, maddî âleme ait hırs, makam, mevki, kıskançlık, kin, nefret, gösteriş gibi aldatıcı duygulardan ve durumlardan uzak durmalıdır. Dünya geçici bir konaklama yeriye insanın maddî âlemde sahip olduğu her şey de sadece bir hayaldir. Daimî olan, İlâhî Hakikât’tır. Bu sebeple insan, cümle âlemin tek bir mutlak varlığın yansıması olduğu bilincinde kendi benliğinden geçmeli, Hak ile arasındaki perdeyi kaldırmalıdır. Tanrısal özü keşfetmelidir.

İstemegil Hak’ı ırak gönüldedir Hakk’a turak
Sen senligün elden bırak tenden içeri câdadur (54/2)

Ezelî bilişidük birlige yitmiş idük
Sen bu surete bakma vücûd cân vi’âsıdur (33/6)

Birligile bir olam birlik benümle bir ola
Geh dönem deryâ olam katre olam ‘ummân olam (201/13)

Vahdet anlayışı ile ilgili olarak, Yunus Emre’nin şiirlerinin neredeyse tümünde, tasavvufun en önemli konusu olan “insan-ı kâmil” olgusunun işlendiği görülür. Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Velî, Mevlânâ gibi büyük Türk- İslâm mutasavvıfları tarafından da tasvip edilen insan modelini Yunus Emre samimi bir duyguyla, sade bir Türkçe ile ve etkili bir şekilde anlatmıştır.

İnsan, tasavvufta önemli bir mertebeyi ifade etmektedir. Bütün esma ve ilâhî sıfatlar varlık âleminde tafsilen ve dağınık bir hâlde bulunurken, insanda hepsi birlikte dürülmüş hâlde ve tam olarak bulunmaktadır. Özellikle insanın - “Allah’ın Kâbesi” kabul edilen - gönlü her şeyin aranacağı mekândır. Ne var ki insanın bu kadar aziz bir varlık olmasına karşın, bütün insanların derecesi bir değildir. Tasavvuf ehli, insanları üç kısma ayırır: Birinci kısım, son mertebeye varan insan-ı kâmillerdir. İkincisi, tarikata giren sâliklerdir. Üçüncüsü de, bunların haricinde bulunan ve henüz dalâlette kalmış olan kimselerdir. Mademki insan mevcudatın en azizidir; o halde bulunduğu derecede

kalmamalı sahip olduğu nûr-ı İlâhî'nin esasına yani asıl kaynağa ulaşmaya çalışmalıdır (Levend, 1984: 22-23).

Dünya üzerinde farklı din ve inanış sistemlerinde, felsefî görüşlerde yer alan kâmil insan mertebesi, insanın dışarıdan elde edeceği bilgilerle ulaşacağı bir mertebe olarak görülmemiştir. Bu mertebe zaten insanda, özellikle insanın gönlünde mevcuttur. İnsanın bu mertebeye erişmesi için ikilikten geçmesi birlik bilincine sahip olması, onu maddî âleme bağlayan nefis zincirlerini kırması gerekmektedir. Yunus Emre, şiirlerinde kâmil insan olma yolunda manevî yolcunun sahip olması gereken melekelerden bahsetmiş ve İlâhî Hakikate erişme yolunda kaçınılması gereken durumlar için de uyarılarda bulunmuştur:

Gir gönüle bulasın Tûr sen-ben dimek defterin dür
Key güher er gönlindedür sanma ki ol 'ummândadur (54/3)

Kur'ân kelâmum didi gönüle evüm didi
Gönül ev ıssın bilmez âdemden tutmayalar (57/3)

Her şeyin O'ndan geldiği ve tekrar O'na döneceği inancı doğrultusunda Yunus Emre'nin söylemiş olduğu şiirlerde bir birlik ve teklik bilincinin hâkim olduğu görülmektedir. Vahdet-i Vücûd telakkisinin yer aldığı bu şiirlerde Yunus Emre, Hz. Muhammed ile Miraca yükseldiğini, Hz. İsa ile göklere çıktığını, Hallac-ı Mansur ile dâra asıldığını söyler:

Ben Hazret'e tutdum yüzüm ol 'ışk eri açdı gözüm
Gösterdi bana kendözüm âyet-i küll dinen benem (187/4)

Vahdet-i vücûd kavramı ve insan-ı kâmil anlayışının bir uzantısı olarak evrenin ve insanın birbirinden ayrı olmadığı evrenin yapısı ve işleyişi ile insanın varlığı arasında bir özdeşlik bulunduğu Türk- İslâm mutasavvıfları tarafından kabul edilen bir anlayış olmuştur.

2.1. Evren-İnsan Özdeşliği (Âlem-i Sağîr ve Âlem-i Kebîr)

İnsanın dışındaki evrenin insanda kendisinden izler barındırdığı, beden ve ruh boyutuyla insan varlığının evrenin âdeta küçültülmüş bir nüshası olduğu farklı din, inanç sistemleri ve felsefî görüşlerce kabul edilen bir anlayış olmuştur.

İnsan ile âlem arasında görülen benzerlik ve paralellik, antik dönemlere kadar gitmektedir. Antik Yunan filozofu Pythagoras (M.Ö 500)'a göre insan yaratılışı

itibariyle bütün âleme mukabildir. İnsan, küçük âlem, âlem ise büyük insandır. İnsanın küçük bir âlem olduğu düşüncesi İslâm düşünce tarihinde İhvân-ı Safâ ile yaygınlaşmıştır. İhvân-ı Safâ'ya göre insan ile âlem arasında tam bir paralellik vardır ve insan vücudu bütünüyle âlemin özelliklerini taşır. Büyük âlem ile küçük âlem arasındaki benzerliği ayrıntılarıyla ele aldığı eseri Tedbirâtü'l-İlâhiyye'de ünlü İslâm düşünür ve mutasavvıfı Muhyiddin İbnü'l- Arabî ise insan ile âlem arasındaki genel benzerlikleri sıralayarak eserine başlamıştır.* İbnü'l- Arabî, insanın âlemi kuşatıcı yönünü, bünyesinde her bir mahlûkattan bir özellik barındırması ile açıklamıştır. (Özköse, 2010: 23-24)

Evrensel olarak kabul gören insan-evren özdeşliği Rönesans düşüncesinde de atıfta bulunulan bir konu olmuştur. Örneğin, Da Vinci'nin ünlü "Vitruvian Man" çizimi Romalı mimar Vitruvius'un düşüncesine dayanmaktadır ve bu çizim, evrenin yapısı ile insan bedeni yapısı arasındaki benzerliği ortaya koyar. Büyü, astroloji ve ezoterizm konularında önde gelen bir Rönesans yazarı olan Agrippa von Nettesheim'e göre ise evren, insan modeli üzerine inşa edilmiştir ve bir ruha sahiptir. Agrippa da mikrokozmos olan insanı, makrokozmos olan evreni temsil eden bir pentagram ile aynı şekilde görselleştirmiştir. Pentagramın beş farklı ucu insan bedeninin ve gezegenlerin ortaklaşa temsil edildiği noktalar olmuştur (Ed.Dennis-Bryan vd.: 2008: 113).

İslâm felsefe geleneğinde ve tasavvuf anlayışında ortak kabul gören makrokozmos (âlem) ve mikrokozmos (insan) arasındaki ilişkiye göre âlem tek, bütün ve organik bir sistemdir ve çeşitli organlardan oluşmasına rağmen âlemin bu özellikleri tek bir ferdiyet olan insana benzetilmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda âleme "büyük insan", Allah'tan başka varlıklara ait bütün mertebelerin kendisinde toplandığı bir varlık olarak düşünülmesi dolayısıyla insana da "küçük âlem" adı verilmiştir (Bolay, 1989: 359). Buna göre, insan âlemin özü ve özetidir. Tanrı mazharının en üstünüdür; en olgunudur. Kâinatın gayesi, yaratılışın sebebi, insandır. Varlıkların her biri, Tanrı'nın bir adının, bir sıfatının mazhariyken insan, bütün varlıkların sonudur; Tanrı sıfatlarının

---

*Âlemde sürekli gelişen şeylere karşılık, insanda da kıl ve tırnak vardır. Âlemdeki tuzlu, tatlı, kokmuş ve acıdan oluşan dört çeşit suyun insanda da karşılığı vardır. Tuzlu su, insanın iki gözünde; kokmuş su, burnunun deliklerinde; acı su, ağızındadır. Âlemdeki toprak, su, hava ve ateşten ibaret olan dört unsur, insanda da vardır. Çünkü insan bunlardan yaratılmıştır. Âlemdeki dört rüzgâr, insanın dört fizyolojik gücüne (emme, dokunma, sindirme, müdafaa) karşılık gelir. Âlemdeki hayvanlar ve şeytanların insandaki karşılığı, kötü özellikler; meleklerin karşılığı ise, iyi hasletlerdir. Âlemde zâhir ve bâtın olduğu gibi insanda da bunlar vardır. Zâhir, insanın cismanî varlığı, bâtın ise kalb âlemidir. Başka bir ifadeyle insanın zâhiri mülk.; bâtını ise meleküttür. Âlemde nasıl ki gök ve yer varsa, insanda da yücelik (uluvv) ve aşağılık (süflâ) vardır. (Özköse, 2010: 24)

tümünün tecellisine mazhar olanıdır. Kâinat bir bedendir, insan onun gözüdür. Görünüşte âlem, insana göre çok büyüktür; fakat insan, âlemden küçük olmakla beraber büyük âlem, çekirdeğin meyvede, meyvenin ağaçta bulunması gibi insanda dürülmüştür (Gölpınarlı, 2012: 81-84).

Erzurumlu İbrahim Hakkı da Marifetnâme adlı eserinin “İnsan Âlemini Âlem-i Kebire Tatbik ve Bazısını Arza Tefvik Etmenin Yolu” başlığı altında insan bedeninin ve ruhunun tüm âlemin bir kopyası olduğundan şu şekilde bahsetmiştir:

“Ey aziz! İrfan ehli demişlerdir ki, insanın bedeni küçük âlem, ruhu büyük âlemdir. Zira âlemde yaratılan her şeyin benzeri insanın vücudunda vardır. O halde insanın cismi ve ruhu, bütün âlemin bir nüshası olup, iki âlem bir insanda mevcuttur. Mesela bütün his edilen cansızlara örnek, insanın uzuvları, organlarıdır... Bununla insanın büyük âlem olduğu belli olup, nefsin tanımayaya delil olur ve onunla Yezdân'ın mârifeti, ehline kolay olur... İnsan bedeninin yeryüzüne benzemesi şöyledir ki, yeryüzünde dağlar olduğu gibi, bedende de kemikler vardır. Arzda ağaç ve bitkiler olduğu gibi, bedende de saç ve kıl vardır. Bir benzerliği de şudur ki, arzda kıt'alar olduğu gibi, bedende de organlar, uzuvlar vardır. Arzda zelzele olduğu gibi, bedende de titreme ve aksırma vardır. Arzın vadilerinde, akarsular var ise, bedendeki damarlarda akan kan vardır...” (1999: 409)

İnsanın evrenin küçük bir minyatürü olduğu, insan-evren özdeşliği, insan-yeryüzü özdeşliği tasavvufta âlem-i sağır (küçük âlem) ve âlem-i kebîr (büyük âlem) kavramlarıyla ifade edilir. Buna göre, âlem-i kebîr, gökyüzünün en üst noktası ile yerin altı arasındaki âlemdir ki insân-ı kâmilde onun tam bir örneği bulunmaktadır. “*Ona ruhumdan üflediğim zaman...*” (Hicr 15:29) ayet-i kerimesinin sırrı gereğince âlem-i kebirde olan mevcûdât eksiksiz olarak âlem-i sağırda de bulunmaktadır. (Ceylan, 2000: 171) Öte yandan, insanın iç âleminin dış âlemden daha geniş olduğunu dikkate alan mutasavvıflar, insana büyük âlem, kâinata küçük âlem de demişlerdir.

2.2. Yunus Emre'nin Şiirlerinde Evren-İnsan Özdeşliği

Evrensel olarak kabul gören bir inanış olan insanın ruh ve beden boyutuyla evrenin küçültülmüş bir kopyası olduğu veya evrenin insanın beden ve ruh yapısının büyük ölçekli hâli olduğu anlayışı Yunus Emre'nin şiirlerinde de bahsedilen bir konu olmuştur.

Yunus Emre'ye göre vücut sırrı, mana denizinde gizlidir. İnsan-ı kâmil vücudu, dış âlemi yani kesretin tamamını kendinde toplayan bir “küll”dür. Buna göre; gökler, yerler, denizler, Uçmak, Tamu, gece ve gündüz, Beytullah, İsrâfil'in suru, dört kitap,

göklerdeki yıldızlar insan-ı kâmilin vücudunda toplanmıştır (Tatçı, 2008a: 354). Yunus Emre, insân-ı kâmil ile âlem arasındaki benzerliği şu şekilde ifade eder:

Ma'nî bahrine talduk vücûd sırrını bulduk
İki cihân ser-te-ser cümle vücûdda bulduk (133/1)
Bu çizginen gökleri tahte's-serâ yirleri
Yitmiş bin hicâbları cümle vücûdda bulduk (133/2)

Yidi gök yidi yiri tagları denizleri
Uçmagıla Tamu'yı cümle vücûdda bulduk (133/3)

Gice ile gündüzi gökde yidi yıldızı
Levhde yazılan sözi cümle vücûdda bulduk (133/4)

Mûsâ'nun agduğı Tûr'ı yohsa Beytü'l-Ma'mûr'ı
İsrâfîl çaldığı Sûrı cümle vücûdda bulduk (133/5)

Tevrât'ıla İncîl'i Zebûr'ıla Furkân'ı
Bunlardaki beyânı cümle vücûdda bulduk (133/6)

Bir ile iki üçü dördile biş ü altı
Yidi sekiz tokuzı cümle vücûdda bulduk (133/7)

Yûnus'un sözleri Hak cümle didüğü saddâk
Ne gördüysen kamu Hak cümle vücûdda bulduk (133/8)

Tasavvufta “vücut makamını bilmek” vücudun birbirine zıt dört unsurun (anâsır-ı erbaa) terkiibinden oluştuğunu ve bu zıt unsurların her birinin asıllarına döneceğini bilmek demektir. Bu dört unsurun teni terk etmesiyle kişi fena'ya ulaşır. Fena'ya ulaşan kişinin de vücudu asli varlığı olan cevher'e (nur) rücu eder. Buna göre, Yunus Emre bu şiirinde insan-ı kâmilin vücudunun kesretin tamamını bizatihi kendine toplayan bir kül olduğu sırrını dile getirmektedir (Güzel, 2021: 33).

Yunus Emre şiirlerinde beden/ten/cisim/suret ve cân zıtlığı yaygın bir biçimde yer almaktadır. Yunus Emre'nin insan anlayışına göre, insanın cân'ı / ruhu Tanrı'dandır. Tasavvufî anlamıyla “İnsan ruhu, ilâhî (rahmanî) nefes, Hakk'ın tecellileri” anlamına gelen cân, cismi yaşatan ve ayakta tutan, varlığa ait en kıymetli unsurdur. Bu kutsal varlık, Allah'ın emriyle tene/ sıfata girmiştir. Allah, “kendi yüzünü görmek, sözünü işitmek istemiş”, bunun için, en mükemmel varlık olan insanı yaratmıştır. Tanrı ile beraber “dünya teferrücü”ne çıkan cân, burada uzun tecrübelerle olgunlaştıktan, varlığının şuuruna erdikten sonra, tekrar asıl vatanına, mülk-i ezel'e yani Tanrı'ya

dönmek ister. Vücuda giren canın durmadan kendi kendini ve dünyayı aşmak istemesinin sebebi, asıl vatanına olan derin bağlantısıdır (Uludağ, 2005: 105-106; Tatçı, 2008a: 376; Kaplan, 2002: 167). Yunus Emre, cân menzili olarak suret kelimesini de kullanmıştır. Suret, cânın geçici olan maddî âlemde kullanmış olduğu bir varlık formudur. Sadece bir şekildir ve dünyevî mahiyeti gereği geçicidir, bir hayaldir. Cân, Öz'den, İlâhî olandan gelir; suret ise toprakta kalacak olandır. İnsan da işte bu iki zıt boyutuyla yani hem suret/ ten olarak hem de cân olarak büyük âlemin bir kopyasıdır.

Girdüm vücûd bahrine taldum anun ka'rına
'İşkıla seyri derken iz buldum cân içinde (339/4)

Şu didüğüm kelecî vücûddan taşra degül
Tefekkür kılurısan cümle sende bulasın (242/16)

Çok cehd idüp istedüm yir ü gögi aradum
Hiç mekânda bulmadum buldum insân içinde (339/3)

Yunus Emre'nin ilâhî aşk içerisinde vahdet makamına ulaşmak için yol alan bir yolcu olarak kendisini tabiatla, evrenle ve göksel cisimlerle bir tuttuğunu şiirlerinde görmek mümkündür. Bu birlik bilinci içerisinde Yunus Emre; buhar olur, bulut olur, göğe yükselir, yağmur olur:

Deniz yüzünden su alup sunı virürem göklere
Bulutlayın seyrân idüp 'Arş'a yakın varan benem (177/3)

Yıldırım olup şakıyan gökde melâik tokıyan
Bulutlara hüküm sürüp yagmur olup yagan benem (177/4)

Yunus Emre'nin evrenle ve evrene ait unsurlarla kendisini "bir ve tek" gördüğü şiirlere bakıldığında tasavvufta yer alan "devir nazariyesi"nin ifade edildiği söylenebilir. "Manevî âlemden maddî âleme gelen ruhların ilk ve aslî vatanlarına geri gitmeleri"ni ifade eden devir nazariyesine göre insan ruhu ve evren Yaratan'dan çıkıp yine ona varacaktır (Uludağ, 2005: 118-119).

Çün gökden yire yagdum yirden göge çok agdum
Âdem tonın tonandum devrânım süre geldüm (178/7)

İnsanın cansız varlıklar, bitki ve hayvanlarla paylaştığı ortak özellikler bakımından sahip olduğu (şeklini ve varlığını koruma, üretme, duymak ve hareket etme gibi) üç ruhu cesetle birlikte vardır. Dördüncü ruh ise insana ait ruh yani rûh-ı

insânî'dir. Asıl insanlık göstergeleri bu dördüncü ruha ait özelliklerdir. Anlamak, söylemek, hayır ve şerri idrak etmek kabiliyeti bu özelliklerdir. Diğer üç ruh, insan ölünce asıllarına gider; yâni ceset çürür, dağılır gider; onlar da cesetle birlikte dağılır. Tasavvufî anlayışta insanın bu surete, ceset bakımından gelişi, bir devirle gerçekleşir:

“... Ana ve babanın menilerinden meydana gelmiştir. Ana ve baba, bunu, yedikleri, içtikleri şeylerden meydana getirmiştir. Yenen, içilen şeylerse hayvan, bitki ve cansızdır. Şu hâlde insanın cesedi, bu surete bürünmeden önce âlemede dağınık bir halde, hayvanlarda, bitkilerde, cansızlardaydı. Onlardan önce, dört unsurda ve dört tabiatteydi; yâni hava, su, ateş ve toprakta, soğukluk, yaşlılık, sıcaklık, kurulukta. Bu dört unsur ve dört tabiat, göklerin dönmesinden meydana gelmektedir, bu bakımdan dokuz gök, insana nisbetle âdeti babadır... Dokuz göğün yedisinde, yeryüzünden itibaren Ay, Utârid, Zühre, Güneş, Mirrih, Müşteri ve Zuhâl yıldızları, sekizinci kat gökte sâbiteler (burçlar) vardır. Dokuzuncu kat olan Atlas göğünde hiçbir şey yoktur ve âlem, bu gökle biter. Göklerle unsurların birleşmesinden “Mevâlîd-i selâse-Üç çocuk” denen cansızlar (madenler), bitkiler ve hayvanlar doğmuştur. Şu halde insan, unsurlar âlemine gelmeden önce göklerde, ondan önce kuvvet âleminde, on devirle bu âleme geldi... Sûfîler, bu inişe “devir” derler...” (Gölpınarlı, 2012: 82-83).

Yunus Emre'nin kendisinin evrenle bir olduğunu ifade ettiği şiirlerinde kendisini ay, güneş, yıldızlar, yer ve gök ile bir tuttuğunu belirtir. Bu, vahdet bilincine sahip insan-ı kâmilin sahip olduğu bir bilinçtir.

Yûsuf'daki hüsn ü cemâl Ya'kûb'daki hüzn ü melâl
Gâh bedr olam gâhî hilâl gökde mâh-ı tâbân benem (199/3)

Ay oldum 'âleme togdum bulut oldum göge agdum
Yagmur olup yire yagdum nûr olup güneşe geldüm (224/8)

Yir benümdür gök benümdür 'Arş benüm
Gör nicesi germişem sayvânımı (389/ 7)

İy bana eyü diyen benem kamudan yavuz
Alnumı ay bilürem bu gözlerümi yıldız (106/1)

2.3. Yunus Emre'nin Şiirlerinde Yeryüzü ve İnsan İlişkisi

Din ve inanç sistemlerine göre toprak; yaratılışta yer alan, kutsal kabul edilen, etrafında pek çok inanışın ve âdetin şekillendiği ana unsurdur. İslâmiyet'e göre ilk insan Hz. Âdem, topraktan yaratılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan “... O, sizi yeryüzünden (toprakten) yarattı ve sizi oranın imarında görevli (ve buna donanımlı) kıldı...” (Hûd 11/61); “Hani Rabbin meleklere, ‘Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir

insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin' demişti.” (Hicr 15/28-29); “Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir balçıktan yarattık.” (Hicr 15/26); “Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık.” (Mü’minûn 23/12) ayetleri, toprağın maddî âlemin ve bedeninin temel unsuru olduğunu gösteren ifadelerdir.

Toprağın insan bedeninin yaratılmasında ana unsur olmasından Yunus Emre de divanında yer alan şiirlerinde ve Risâletü-n Nushiyye adlı mesnevisinde bahsetmektedir:

Yogiken var eyledün topragiken cân virdün
Kudret diliyle andun dilüm söyler eyledi (355/8)

Çalab Âdem cismini toprakdan var eyledi
Şeytân geldi Âdem’e tapmağa ‘âr eyledi (356/1)

Eydür ben oddan nurdan ol bir avuç toprakdan
Bilmedi kim Âdem’ün için gevher eyledi (356/2)

Tasavvufî inanışta sıklıkla bahsedildiği üzere insan vücudu, bedeni (Ten, cisim) birbirine zıt dört nesnenin terkihiyle ortaya çıkmıştır. Bu dört unsur su, od yani ateş, toprak, yel yani havadır. Bu dört unsura anâsır-ı erbaa denir. Bu dört unsur, madde âleminin temel unsurlarıdır. Yunus Emre, gerek divanında yer alan şiirlerinde ve gerek Risâletü-n Nushiyye adlı mesnevisinde, insanın ve evrenin yaratımında yer alan bu dört unsurdan bahseder:

Niteligüm soran işit hikâyet
Su vü toprak od u yil oldı sûret (19/1)

Dört muhâlif nesneden dört dîvârun
Sâzikâr eyledi virdi kerâmet (19/2)

Yil ile toprağı kıldı mu’allak
Su içinde odı dutdı selâmet (19/3)

Pâdişâhun hikmeti gör neyledi
Od u su toprak u yile söyledi (RN/1)

Bismillâh diyüp getürdi toprağı
Ol arada hâzır oldı ol dağı (RN/2)

Topragıla suyu bünyâd eyledi
Ana Âdem dimegi ad eyledi (RN/3)

Yil gelüp ardınca depitdi anı
Andan oldı cism-i Âdem bil bunı (RN/4)

Od dahı geldi vü kızdurdu anı
Çünkü kızdı cisme ulaşdı cânı (RN/5)

Surete cân girmeğe fermân olur
Pâdişâh emri ana dermân olur (RN/6)

Sureti cân girdi pür-nûr eyledi
Suret dahı cânı mesrûr eyledi (RN/7)

İnsan vücûdu ile ilgili olarak kullanılan beden, cisim, ten kelimeleri tasavvufta geçici dünya mekânında ruhu barındıran bir alet, geçici bir varlık olarak kabul edilir. Beden, ruhun ilâhî birliğe ve tekliğe ulaşmasında engel teşkil eden bir hapisane gibidir. Ten, beden geçicidir; fani olan bu geçici varlıktan kurtulmalı ve ebedî olan İlâhî Hakîkât'a ulaşmalıdır. O halde ten tertibi olan bu unsurlara bağlı kalınmamalıdır. Çünkü bu dört unsur, maddî âlemle ilgilidir; geçici olarak insan bedenini var etmek için bir araya gelmiştir ve sonra bu dört ana unsur aslına geri dönecektir. O halde asıl olan öz, cân, ruhtur. Cân, asıl kaynağa ulaşıp ebedî olanın varlığında dâim olmaya devam edecektir. Dört unsur, rûh ile hayât bulmuştur. Rûh, vücutta Allah'ın sırrıdır. İnsan "anâsır-ı erbaa"yı aslına terk edip, "bî-ten ve bî-cân" olmalıdır. Bu takdirde o, şeş (altı) cihetten zuhur edecek, "nûr" olacaktır (Tatçı, 2008a).

Bu vücûdun ser-mayesi od u su toprag u yildür
Her biri aslına gider gâfil olmak nendür senin (148/4)

Terk idem nârıla hâki bâdı nârı aslına
Şeş cihetde ben çıkam bî-ten olam bî-cân olam (201/22)

Tasavvufî anlayışta madde âlemini karşılayan bu dört unsur nefsin dört mertebesine benzetilir. Buna göre; nefs-i emmâre ateşe, nefs-i levvâme havaya, nefs-i mülhime suya, nefs-i mutmainne toprağa karşılık gelir (Uludağ, 2005: 274). Yunus Emre, dokuz gökleri arslana, dört unsuru da nefs ejderhası anlayışına bağlı olarak ejderhaya benzetmiştir. Maddî âlemi oluşturan dört temel unsurla savaşmak, onu yenmek ve bu şekilde İlâhî birliğe ve tekliğe ulaşmak gerekir. Bu dört unsurun yenilmesiyle maddî âlem ve maddî âleme ait nefs ejderhası da yenilmiş olur:

Bu dokuz arslan u yidi evren ü dört ejdehâ

Bunlarunla ceng idem Rüstem olam destân olam (201/24)

Yunus Emre, anâsır-ı erbaanın insanın karakteristik özelliklerini belirlediğinden de şiirlerinde ve Risâletü'n-Nushiyye adlı eserinde bahsetmiştir. Toprak ve su ile gelen özellikleri insanda bulunması gereken olumlu özellikler olarak sıralarken ateş ve su unsurlarından kaynaklanan özellikleri olumsuz ve istenmeyen özellikler olarak gösterir. Toprak ile insanda ortaya çıkan özellikler sabır, tevekkül, iyi huy ve suyla ortaya çıkan özellikler sefâ, cömertlik, lütuf gibi diğer olumlu özellikler iken ateş ve rüzgâr, yalancılık, kibir, riyakârlık, aç gözlülük, haset gibi özellikleri insanın mizacı ve karakterine işlemiştir. Yunus Emre, toprak ve su ile ilgili olan özellikleri ahlâk edinenleri över. Yunus, topraktan yaratılan insanoğlunun; toprağın üretmeden önceki durağan hâli ile sabrı, coğrafi farklılıklardaki değişkenlikler karşısındaki hali ile tevekkülü, bereket kaynağı olması bakımından cömertliği ve üretici, arıtıcı, verici olması bakımından iyi huy özelliklerini topraktan aldığı dile getirir (Harmancı, 2014: 27).

Topragıla bile geldi dört sıfat
Sabr u eyü hû tevekkül mekremet (RN/9)

Suyıla geldi bile dört dürlü hâl
Ol safâdur hem sehâ lutf u visâl (RN/10)

Kâmil insan olma yolunda kötü özellikleri kaçınılması gereken huylar olarak gösterir. Dünyada yapılması istenen tek savaş ise işte bu uğurda yapılacak olan, en büyük savaş sayılan, insanın nefsi ile yapacağı savaştır.

Yil ile geldi bile bil dört heves
Ol durur kizb ü riyâ tizlik nefes (RN/11)

Odıla geldi bile dört dürlü dad
Şehvet ü kibr ü tama' birle hased (RN/12)

Cânıla geldi bile uş dört hisâl
'İzzet ü vahdet hayâ âdâb-ı hâl (RN/ 13)

Yunus Emre'nin şiirlerinde toprak unsuru; sabır, tevazu, miskinlik, tevekkül sembolü olması dolayısıyla da yaygın olarak kullanılmıştır. Mehmet Kaplan, "Yunus Emre ve Nebatlar" adlı çalışmasında Yunus Emre'nin hayata ve insana bakışında ön planda olan sabır ve tevekkül kavramlarının arka planında toprakla uğraşan, ekin, bağ,

bahçe yetiştiren insanın durgun bir varlık karşısında bulunması, insanın iradesinden ziyade tabiat kanunlarına bağlı olmanın bulunduğunu ifade eder (2002: 121).

Yunus Emre'ye göre Hakikat ehlinin erdemleri ve vasıfları arasında “toprak gibi olmak” yer alır. Toprak yeredir, alçaktır. Üzerine atılan tohumu içinde sabırla gizler ve zamanı gelince bu tohum, insanın anne karnından doğması gibi ortaya çıkar. Toprak üretendir. İnsanoğlunun hayatını sürdürmesi adına onu besleyendir. Bu yüzden dinlerde ve mitolojilerde toprak anne ile ilişkilendirilmiştir. İnsanın yaratılışında da ana unsur olan toprak yine insan bedenini, üzerine atılan tohumlar gibi kabul edecektir. Toprağın bu özellikleri insanın hayatında her zaman belirleyici ve kuşatıcı olmuştur ve toprak insanlar tarafından kutsal kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak, Yunus Emre de “yüzü toprağa urmak, yüzü yerde olmak, rahmet yerden yağmak, yüzünü miskinlere toprak eylemek, yoluna toprak olmak” ifadelerini şiirlerinde yaygın bir şekilde kullanmıştır.

Ben ayumı yirde gördüm ne isterem gök yüzünde
Benüm yüzüm yirde gerek bana rahmet yirden yağar (77/5)

Bülbül olubanı gidem iy niçe gönüller güdem
Yüzüm ‘ışkıla dem-be-dem toprağa sürem yürüyem (213/4)

Yûnus Emrem aç gözün toprak eylegil yüzün
Sana dahı diyeler ciğeri biryân kanı (396/16)

Kâmil bir insana dönüşmenin tasavvufî aşamalarını, zorunluluklarını, kaçınımlarını insanlara anlatmaya, insanları bu konuda uyandırmaya çalıştığı şiirlerinde Yunus Emre, gerçek bir Hâk aşığının vahdete erişme yolunda miskin olması gerektiğinden de bahseder. Tasavvufî anlamıyla miskin, “Kendisine hiçbir varlık tanımayan, mahviyet sahibi derviş” demektir (Uludağ, 2005). Miskin olan âşık, manevî yolda tam bir teslimiyet hali içerisinde. Her şeyin mutlak varlıktan geldiğini bilir ve bu bilinçle gönül yıkmaktan çekinir. Benliğinden arınmıştır, ikilik bilincinden ve dost-düşman zıtlığından kurtulmuştur. Şiirlerinde “Miskin Yunus” mahlasını da sık sık kullanan Yunus Emre'ye göre miskin olmak, insanın özünü toprak eylemesi demektir.

Yûnus Emre kendözün topraga urgıl yüzün
Ma’şûkaya yaraşur bir miskînligüm vardur (51/7)

Er ve eren kelimeleri, Kur’ân’da “evliyâullah” ifadesiyle dile getirilen Tanrı dostlarının Türkçesidir. Beyitlerde “eren”, müşid-i kâmil veya insan-ı kâmil anlamında

sık sık kullanılmıştır. Bunun yanı sıra âşıklar için de er veya eren kelimeleri kullanılmıştır (Tatçı, 2008a). Yunus Emre'nin şiirlerinde dile getirdiği üzere erenin nefesi kutludur; gönüldeki pası siler, erenlerin sohbetine katılmak sâlik'in ilâhî bilgilerle donanmasını, irfânını arttırmasını sağlar. “Tanrı hası” olarak nitelendirilen erenlere karşı münkir olmamak, tekebbür eylememek, erenlere ikrar verip onlara karşı toprak olmak gerekir.

Ol dost yüzün gördi gözüm erenlere toprak yüzüm
Söz bilene iş bu sözüm gerek şekeristân ola (4/1)

Erenlerün nazarı toprağı gevher eyler
Erenler kademinde toprak olasum gelür (46/ 8)

Toprak eyle yüzünü miskinlere iy Yûnus
Cümlesinden ziyâde erün ikrârı gerek (142/6)

Toprağın insan hayatında sahip olduğu önem ölümden sonra insan bedeninin tekrar aslına, toprağa dönecek olmasından da ileri gelir. Suret, ten, insan bedeni olarak bu dünyaya ait maddî varlık, içinde cânın konaklayacağı geçici bir durak gibidir. Beden, cânın, Hak yolcusunun konağıdır. Suret, ten en nihayetinde toprak olacaktır. Vücûdu oluşturan unsurlar dağılacak ve asıllarına kavuşacaktır. Bu sebeple en sonunda toprak olacak olan, toprakta kurdun kuşun yemi olacak bu teni beslemek, onun isteklerini yerine getirmek boşunadır.

Topraga düşmüş tenleri Hakk'a ulaşmış cânları
Görmez misin sen bunları nevbet bize gelmiş yatur (74/4)

Yûnus 'âkilisen bunda mülke sûret bezemegil
Mülke sûret bezeyenler kara toprak olmuş yatur (74/7)

Bu Yunûs'un çün sureti ölüp toprak olurısa
Bâtınumdan 'ışk sevgüsi bilün ki hîç gitmez benüm (214/9)

Toprakdan yaratıldun yine toprakdur yirün
Toprak olan kişiler n'ider bu 'alâmeti (380/2)

SONUÇ

Maddî ve manevî boyutuyla evren ve insanın birbiriyle özdeş olduğu, birbirine benzediği ile ilgili geçmişten günümüze pek çok fikir öne sürülmüş, din ve inanç sistemlerinde bu özdeşlik ve birlikle ilgili inançlar, pratikler, ritüeller yer almıştır. Türk dilinin ve Türk edebiyatının güçlü şairi Yunus Emre de insan dışında yaratılmış dış âlemle kendi varlığını bir ve tek görmüş ve bu birlik/ teklik idrakini vahdet-i vücûd felsefesine bağlı olarak şiirlerinde ortaya koymuştur.

Yüzyıllarca mutasavvıflarca dile getirildiği üzere yukarıda ne varsa aşağıda da o bulunmaktadır. Dış âlem, insan-ı kâmilin ruhsal ve bedensel varlığından büsbütün başka bir şey değildir. Çünkü insan, dış âleme ait her şeyi kendinde barındıran, evrenin yapısından, işleyişinden, unsurlarından kendisinde izler barındıran küçültülmüş bir âlemdir. Bu özdeşliğe göre insan, âlem-i sağîr yani küçük âlem; evren de âlem-i kebîr yani büyük âlem kabul edilmiştir. Yunus Emre'ye göre insan kendisinde dış âlemi barındıran bir varlıktır. Yunus'un gök, yer, güneş, ay, yıldızlar gibi evrensel unsurlarla kendi varlığını bir görmesinin, su olup buhar olarak göğe yükselmesi, bulut ve sonra yağmura dönüşmesinin, evrende ve dünyada her ne varsa yaratılmış olan "cümle vücutta bulduk" demesinin ve anâsır-ı erbaa olan su, hava, ateş, toprak unsurlarını şiirlerinde ten tertibi olarak konu edinmesinin arka planında insan ve evren/ yeryüzü birliği düşüncesi yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Banarlı, N. S. (1998). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C.1. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bolay, S. H. (1989). Âlem, TDV İslâm Ansiklopedisi (2): 357-360.
- Ceylan, Ö. (2000). Tasavvufi Şiir Şerhleri, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme (Tam Metin), çev. Faruk Meyan, İstanbul: Bedir Yayınları, 1999.
- Gölpınarlı, A. (1977). Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Gölpınarlı, A. (2008). Yunus Emre ve Tasavvuf, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gölpınarlı, A. (2012). Tasavvuf, İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Güzel, A. (2021). Yunus Emre'nin Eserlerinde Tasavvufî Bir Eğitim Sistemi Olarak Dört Kapı- Kırk Makam, Vefatının 700.yılında Yunus Emre, Bizim Yunus Sempozyumu- Tebliğler, İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi Yayınları, s: 14-43.
- Harmancı, M. (2014). Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgâha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (13): 23-38.
- Kaplan, M. (2002). Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Köprülü, F. (2003). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli, (2011). haz. Doç. Dr. Halil Altuntaş, Dr. Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Levend, A. S. (1984). Divan Edebiyatı- Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Özköse, K. (2010). İnsan-ı Kâmil Nazariyesi Çerçevesinde İnsan- Âlem İlişkisi, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi (9-10): 17-33.
- Signs&Symbols An Illustrated Guide To Their Origins and Meanings (2008). ed. Kim Dennis- Bryan vd., London: Dorling Kindersley Limited.
- Tatçı, M. (2008a). Yunus Emre Külliyyâtı I: Yunus Emre Dîvânı- İnceleme, İstanbul: H Yayınları.
- Tatçı, M. (2008b). Yunus Emre Külliyyâtı II: Yunus Emre Dîvânı- Tenkitli Metin, İstanbul: H Yayınları.
- Tatçı, M. (2008c). Yunus Emre Külliyyâtı III: Risâletü'n- Nushiyye - Tenkitli Metin, İstanbul: H Yayınları.
- Uludağ, S. (2005). Tasavvufi Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayınları.